

**МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ КИЧИК ГУРУҲЛАРДА
ТАРБИЯЛАНУВЧИ БОЛАЛАР НУТҚИНИ РИВОЖЛАНИШИНИ
ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ**

DOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2021.95.63.039>

Назарқосимов Қаршибой

Жиззах давлат педагогика институти ўқитувчиси

Хақбердиев Жамолiddин Абдугаффор угли

Жиззах давлат педагогика институти ўқитувчиси

Ушбу мақолада мактабгача ёшдаги кичик гуруҳ болалари яъни икки – уч ва тўрт ёшдаги бўлган даврдаги уларнинг нутқини сўз бойлиги, грамматик томони ва товуш талаффузини хусусиятлари ёритилган.

Калит сўзлар. Нутқ, талаффуз, грамматик қурилиш, лугат, артикуляцион аппарат, юмишқ танглай, сиргалувчи товуш, портловчи товуш.

**ХАРАКТЕРИСТИКИ РЕЧЕВОГО РАЗВИТИЯ ДОШКОЛЬНЫХ
ДЕТЕЙ В МАЛЫХ ГРУППАХ**

Назарқосимов Қаршибой

*преподаватель Джиззакского государственного педагогического
института*

Хақбердиев Жамолiddин Абдугаффорвич

*преподаватель Джиззакского государственного педагогического
института*

В этой статье описываются особенности лексики, грамматики и произношения небольшой группы дошкольников, то есть детей двух-трех и четырех лет.

Ключевые слова. Речь, произношение, грамматическое построение, словарный запас, артикуляционный аппарат, мягкое небо, скользящий звук, взрывной звук.

**CHARACTERISTICS OF SPEECH DEVELOPMENT OF
PRESCHOOL CHILDREN IN SMALL GROUPS**

Nazarqosimov Karshiboy

teacher of the Jizzakh State Pedagogical Institute

Xaqberdiev Jamoliddin Abdugafforovich

teacher of the Jizzakh State Pedagogical Institute

This article describes the vocabulary, grammatical aspects, and pronunciation features of a small group of preschoolers, ie, between the ages of two, three, and four.

Keywords. Speech, pronunciation, grammatical construction, vocabulary, articulatory apparatus, soft palate, sliding sound, explosive sound.

Нутқ бу мураккаб жараён бўлиб, боланинг илк ёшидаги ривожланиб бориш давомида шаклланиб боради. Болани нутқини шаклланиб, ривожланиб боришда, албатта атрофдагиларни нутқий мулоқотларининг

таъсири остида шаклланиб ривожланиб боради.

Қуйида биз мактабгача ёшдаги кичик гуруҳда тарбияланувчи болаларни илк ёшлигидан бошлаб, унинг нутқини сўз бойлигини, нутқнинг грамматик томонини ва товушлар талаффузини шаклланиб бориш жараёнларини ёритмоқдамиз.

Луғати – Икки ва уч ёшдаги бўлган даврдаги болаларда луғат бойлигини тез ошиб бориши кузатилади. Сўзлашиши жараёнида бола билан бўлган мулоқотлар таъсири остида боланинг нутқий фаолияти жараёни оддий ва мураккаб сўзларни қўлланилиши ҳисобига ўзгариб боради. Бола ҳар хил предметларни белгилари билан танишади. Улар билан оддий алоқаларни боғлайди, ўхшаш белгиларига қараб умумлаштиради. Лекин предметларни белгиларига қараб умумлаштириш қобилияти ҳали етарли ривожланмагандир.[1]

Болани ҳаётини уч ёшлигидан бошлаб нутқида кўпгина сўзларни аниқроқ талаффуз этиши шунингдек доимо бола билан мулоқотда бўлиб турганлар уни нутқини тушуна бошлайди. Лекин болаларда баъзида сўзларда айрим бўғинларни, ундош товушларни айримларини тушуриб қолдириш (алла-арра, анол-анор, ома-олма) сўзларга ортикча товушларни қўшиб юбориш каби нутқий талаффуз камчиликлари учраб туради.

Шундай қилиб, мактабгача ёшдаги биринчи кичик гуруҳдаги болалар билан ишлашда, уларни нутқини ривожланиши хусусиятидан келиб чиққан ҳолда, уларни нутқи билан ишлашни асосий вазифаси, нутқида жамғарилган фаол ва пассив луғат бойлигини аниқлаш ҳамда сўзларни мукамал ва аниқ талаффуз этишга асосий эътиборни қаратиш лозим.

Болалар билан машғулотлар жараёнида сўзларни аниқ ва раво талаффуз қилишни ўргатиш асосида уларда нормал нутқни шакллантиришга асосий эътиборни қаратиш, олиб борилаётган ишининг мақсадига мувофиқ бўлади.

Нутқнинг грамматик ҳолатини шаклланишида бола 3 ёшидан бошлаб ўзи кўрган оддий ходисалар, предметлар ҳақида ўзининг оддий фикрларини айта бошлайди. Бунда ўз нутқида бир сўзли ва бир неча сўзли гапларни қўллайди. Лекин болалар нутқи жуда ҳам тўлиқ эмас.

Баъзида улар сўзлардаги грамматик қўшимчаларга, келишик қўшимчалари шунингдек сўзларни талаффузида (айтилишида) ҳам баъзи хатоларга йўл қўядилар.

(М:Менга ашал бейинг-Менга асал беринг.

Мана коша-Мана коса.

Ос писи-ош пишди).

Бола доимо ҳам сўзларда боғловчи ва қўшимчаларнинг ўз ўрнида қўллавермайди. Чунки уларнинг нутқий ривожланишида грамматик шакланмаганликни, сўзларни нутқида қўллашда ҳали мукамаллик этишмайди. Бу хусусиятлар уларнинг ривожланиш ёшига хослик мавжуддир.

Боланинг нутқини товуш талаффуз томони ҳақида фикр юритганда, у вақтда унда маъноли сўзлар захираси, турли хил сўзлар орқали ўзлаштирилиб, нутқнинг ягона компонентлари томонларида намоён бўлиб боради.

Болаларда товушларни, намоён бўлиб бориши тартиби ҳар хил вақт жараёнида шаклланиб боради.

Одатда бола 2 ёшлигидан бошлаб дастлаб лаб товушлари (п, б, м) лаб тиги (ф, в) тил олди (т, д, н, с, л) тил орқа (к, г, х) сирғалувчи (с, з) шовқинли

(ш, ж, ч), сонор (м,р, л) товушларини талаффузини ўзлаштириб боради. Лекин баъзида болани ривожланиш хусусиятидан келиб чиққан ҳолда айрим товушларни тушириб қолдириш, алмаштириш ҳолатлари учрайди. Яъни с-ф, з-с, с-ш, ш-с, с-т, з-д, ч-т, р-л, р-и, к-т, г-д ва ҳакозоларни айтиб ўтишимиз мумкин.

Шунинг учун гуруҳдаги тарбиячининг асосий вазифаси болалар нутқидаги талаффуз ҳолатини ҳисобга олиб, товушларни айтилишини нормаллаштириш мақсадида артикуляцион аппаратни ҳаракатини яхшилашга, нормал эшитиш идрокига таянган ҳолда товушларни талаффузини тузатишга эътибор бериб бориш лозим.

Болаларни ҳаётини 4 ёшлигидан бошлаб нутқида фаол ва пассив луғати узликсиз ошиб боради. Агар бола 2 ёшлигида 250-300 тага сўзларни айтишни ўзлаштирилган бўлса, 3 ёшга етганда боланинг сўз бойлиги 800-1000 тагача ошиб боради. Кичкинтой ўзи кўп гапиради, шеърларни тинглашни, ҳикояларни, эртақларни тинглашга қизиқади ва эсида қолганларини гапириб беришга ҳаракат қилади.

Бу ёшдаги болаларда бир қатор сўзларни талаффузида аниқлик, раволик етишмаслик ҳолатлари кузатилади. Асосан қуйидаги камчиликлар кузатилади. Яъни узун ва нотаниш сўзларда қисқартириб айтиш, (синед-велосопед, атабиль-автомобиль), сўзларни товушларни ўрнини алмаштириш, ёки бошқа товушларни талаффуз этиш ҳолатлари кузатилади. (ома-олма, деаза-дераза, тув-сув, ата-ака, ос-ош, тоат-соат).

Доимий равишда мақсадга мувофиқ болалар билан гуруҳда олиб бориладиган ишлар, оилада ота-оналарнинг нутқий мулоқотлари асосида уларнинг пассив ва фаол луғати ошиб боради, ва натижада болалар тўғри талаффуз малакаларини эгаллаб боришади.

Нутқнинг грамматик тузилиши уч ёшдаги болалар ўз нутқларида бир неча сўзлардан (3-4 сўзлар) иборат гапларни қўллайдилар. Бу ёшдаги болалар нутқида бир қатор тугалланмаган ёки тўлиқ бўлмаган ибораларни кўрсатиши мумкин. Яъни сўз ва гапларни нотўғри қўлланилиши ҳолатлари учрайди, яъни сўзларни чапда ўз ўрнида қўлламаслик каби хатоларга йўл қўйишади.

(М.Акам берди олма, Дадам иш кетди).

Албатта бола нутқидаги бундай баъзи бир жиддий камчиликларни бартараф этиб боришида тарбиячилар томонидан болалар билан олиб борилаётган гуруҳ машғулотлари асосий ўрин тутаяди.

Тарбиячи болалар билан ишлаганда савол ва жавоблар асосида, нутқидаги грамматик жиҳозланиши ёки тузилишидаги мавжуд хатоликларни бартараф этиб боради.

Иккинчи кичик гуруҳдаги болаларни товушлар талаффузи бир қатор характерли хусусиятларга эгадир.

Ундошлар юмшоқроқ талаффуз қилинади.

Сирғалувчи с, з каби товушлар тўлиқ талаффуз этилмайди, сўзларда тушириб қолдирилади. Умка-сўмка ёки фумка-сўмка. С-ф билан алмаштириштирилади.

Шовқинли товушларни талаффузида хатоликлар с-ш билан алмаштирилади. Ош-ос, шоат-соат. Ж-з билан алмаштирилади. Зуза-жўжа.

Л ва р товушларини тушириб қолдириши ёки алмаштириш. Ўмол-рўмол, айа-арра. Айи-ари. Алқон-арқон кабиларни кўрсатиб ўтишимиз мумкин.

Мактабгача ёшдаги болаларни (4 ёшлигида) нутқини текширишда биринчи навбатда уларни нутқини луғат бойлигини, ибора, гапларни тузилиши қандай ҳолатда эканлигини текшириш давомида ҳисобга олиш лозим.

Болаларни нутқини текширишдан асосий мақсад, болалар билан олиб билан олиб бориладиган нутқий машғулотларни вазифаларини белгилаб олиш ва машғулотларни ташкил этишдан иборат.

Шунингдек луғатида сўзлар заҳираси камми, баъзида сўзларда товушларни алмаштириши, каби ҳолатлар учраб туради. Бундай ҳолатлар рухий ривожланиши сустралган болаларга хос бўлиб, буни доимо тарбиячилар диққатида бўлиши керак. Тарбиячи болалар нутқини ўйин вақтида машғулотларда ва кундалик ҳаёти давомидаги мулоқоти ва фаолиятини ўрганиш орқали нутқий ривожланиш хусусиятларини ўрганиб боради. Бу кузатувлар орқали ўрганилгандан сўнг, махсус тайёрланган материаллар асосида ундан фойдаланилган ҳолда ва мазмунли ва предметли расмлар ёрдамида нутқини ифодалилигини, товушларни талаффуз этиш нормаларини текшириб, керакли маълумотлар олинади. Болалар билан яққа ҳолда ўтказилган текшириши натижалари гуруҳдаги барча болаларни рўйхати қилиниб, умумий текшириш маълумотлари жадвал асосида жамланади.

Машғулотларда қўлланлиши лозим бўлган тавсиялар.

Ҳар бир товушнинг талаффузи – бу мураккаб жараён бўлиб, нутқ ҳаракат ва нутқ эшитув анализаторлари ҳамма қисмларини ишлашида аниқликни талаб қилинади. Кўпчилик болаларда 3 ёшда нутқий ривожланиши ўзига хос физиологик бўлиб, бунда нутқий талаффузидаги айрим етишмовчиликни патологик ҳолат ҳисобланиши лозим эмас. чунки бундай ҳолат доимий эмас, балки вақтинчалик характер ҳисобланади. Шунингдек бу ёшдаги болаларда марказий эшитув ва нутқ аппарати вазифаларини яхши етарли бажаришда етишмовчилик хос бўлади. Бу билан боғлиқ ҳолатда нутқ аппаратини ишлаши ва мустақилликни етишмовчиликда, периферик нутқ аппарати мускулларини кучсиз машқланишидадир. Шу сабабли ушбу даврда айрим товушларни аниқ талаффузида етишмовчилик намоён бўлиб туради. Лекин болани вояга етиб бориши жараёнида унинг артикуляцион органларининг меъърий ҳолатда мукамал ривожланиб бориши натижасида товушларни тўғри талаффуз этишга эришади.

Болани нутқ органларидаги ҳаракатларидаги аниқлик ва мувофиқларни етишмовчилик ҳолати ҳар доим ҳам эшитиш орқали фарқланавермайди. Шунинг учун кичик гуруҳларда олиб бориладиган ишда асосий эътиборни нутқ эшитувни, нутқий нафасни ва асосан овоз сифатини ривожлантиришга эътиборни қаратиши лозим.

Болаларни товушларни тўғри ва аниқ талаффуз қилинишини асосий шартларидан бири бу-артикуляцион аппарат органларини ҳаракатчанлигини аниқ намоён бўлишида ҳисобланиб, бола уларни ўзи мустақил бажара олишидадир.

Шунинг учун болаларда 3 ёшдан бошлаб, гуруҳ машғулотларида тил, лаб ва юмшоқ танглайни асосий ҳаракатчанлигини машқлантириб бориш лозим.

Қуйида шу ҳақида бир қатор тавсиялар бермоқдамиз.

Юмшоқ танглайни ҳаракатчанлигини ошириш.

Нутқ аниқ ва равон бўлиши учун бола албатта оғизни яхши очадиган бўлиши юмшоқ танглай нормал ҳолатда ҳаракатланиши лозим.

Юмшоқ танглайни ҳаракатчанлигини яхшилашда “а” унли товушини аниқ талаффуз қилдириш орқали мустахкамланади.

Лабларни ҳаракатлантириш учун машқлар.

Бир қатор унли ва с, з товушларни тўғри талаффуз этишда лаблар кулгу ҳолатда ва тишлар кўриниб туриши керак. Бунинг учун бола билан и, э унли товушларини аниқ талаффуз қилдириш лозим.

Шовқинли ш, ж, ч ундош товушларини талаффузида лаблар маълум бир нормада олдинга ҳаракатларни намоён этади. Бунда лабларни ҳаракати аниқ намоён бўлишида ва уни мустахкамланишида о, у –унли товушларини талаффузи орқали машқлантирилади.

Нутқда товушларни аниқ ва равон талаффуз қилинишида лаблар бирон бир бошсиз нормал ҳолатда бирлашиши лозим. Лаблардаги бундай ҳолатни аниқлаш ва мустахкамлаш учун ўз ўрнида м, п, б товушларини аниқ талаффуз қилиш орқали аниқланади.

С, з, л-товушларини тўғри талаффуз қилиш учун албатта пастки лабни ҳаракати яхши бўлиши тилни пастга туширишни, пастки лабни очишни билиши зарур. Акс ҳолда товушлар талаффузида бузилиш намоён бўлади.

Пастки лабни ҳаракатчанлигини аниқлаш, ошириш ва мустахкамлаш учун ф, в товушларини талаффузидан фойдаланилади.

Ҳар бир товуш билан кетма-кет ҳолда шуғулланиш ишлари 3 босқичда олиб борилади. Ҳар бир босқич ҳафтада бир мартадан олиб борилади.

Товушларни тўғри талаффуз этиш учун артикуляцион аппаратлар билан тайёрлов машқларини ўтказиши.

Мақсад:-артикуляцион аппарат ҳаракатчанликларини машқлантириш.

Товушлар талаффузини аниқлаш.

а) артикуляцион аппарат органларини машқлантириш

б) нутқдаги товушларни аниқлаш ва товушларни нотўғри талаффуз қилаётган болалар билан ишлаш.

в) фаол луғат бойлигини ошириш

3. Товушлар талаффузини мустахкамлаш.

а) товушларни сўзлардаги аниқ талаффузини аниқлаш.

б) сўзларни талаффуз этишини яхшилаш.

в) болани фаол луғатини яхшилаш.

Ҳар бир босқичда олиб бориладиган ишлар алоҳида маълум бир мақсадга йўналтирилган ҳолда ўтказиб борилади.

Хулоса қилиб айтадиган бўладиган бўлсак, машғулотларни ўтказишда ҳар бир машғулот мустақил машғулотлар сифатида режалаштирилиб борилади. (Бу машғулотларда товушларни талаффузини тез-тез мустахкамлаб борилади) ёки, она тили дарсларини ўтишда киритилиб борилади. Бола нутқини тўғри ва меъёрида ривожлантириш учун албатта биргина артикуляцион аппарат органларини тайёрлаш эмас, балки овоз ва нафас органларини ҳам машқлантириб бориш зарурдир. Бунинг учун нутқий талаффузларини аниқ ва равон шакллантириш учун асосан нормадаги нафас олиш фаолиятини тўғри шакллантириши ва ривожлантириб боришда турли машқлар ва ўйинлардан фойдаланиш лозим.

Адабиётлар.

1.М.Ю.Аюпова. Логопедия. Ўзбекистон файласуфлар миллий жамияти.